

פנחס: רשימות ושמות

בפרשת פנחס נערך שוב מפקד של שבטי ישראל. שלשה טעמים עיקריים הציע רש"י בעקבות חז"ל למפקד זה. האחד, הוא העקרון שהניח רש"י בתחילת ספרנו, חומש הפקודים: הקב"ה מרבה למנות את ישראל כביטוי לחיבתו אותם.¹ טעם שני הוא הצורך לשוב ולפקדם ולעמוד על מניינם בעקבות כל מה שהתרחש בשנות המסע במדבר: החל ממותו של דור יוצאי מצרים שהשתתף במפקד בתחילת הספר, ועד המגפה שאחרי חטא פעור, פרשת זמרי והמדיינית וקנאות פנחס, המופיעה בתורה סמוך לפני המפקד בפרשתנו.² טעם שלישי הוא הצורך לפקוד את העם למשפחותיו קודם הכניסה לארץ, לקראת חלוקתה לנחלות השבטים. סדרי החלוקה מופיעים בתורה סמוך אחרי המפקד.³

ככל המפקדים מזמן קריאה השוואתית והקבלה ביניהם. נעסוק, על קצה המזלג, בכמה פרטים של השוואה בין המפקד בפנחס לבין רשימות קודמות בתורה, כדי ללמוד מעט על דרכי הפרשנות ביישוב השינויים שבין מקבילות בתורה.

מהשוואת המפקדים עולה שבאופן כללי מספרם של בני ישראל לא השתנה באופן משמעותי במשך ארבעים שנות המסע במדבר. במפקד שבפרק הפתיחה של הספר, שהתקיים בתחילת השנה השנית, בעודם בהר סיני, נמנו שש מאות אלף שלשת אלפים וחמש מאות וחמשים.⁴ (603,550). במפקד הנוכחי, בשנת הארבעים ערב הכניסה לארץ, נמנו שש מאות אלף ואלף שבע מאות ושלשים (601,730). שני המניינים לא כללו את הלויים, נשים וצעירים מגיל עשרים. שני המספרים הללו ניתנים להצגה בקירוב כפי שהוצג מספרם של יוצאי מצרים בספר שמות: "כשש מאות אלף רגלי הגברים לבד מטף".⁵ נמצא שכל המניינים מאשרים את המספר הסמלי ה"עגול" המייצג את כללות עם ישראל: ששים רבוא. לעומת זאת, במניינים של השבטים לפרטיהם חלו שינויים גדולים יותר. המשמעותי בהם הוא ירידתו הדרסטית של שבט שמעון. במפקד השנה השניה מנה שבט שמעון תשעה וחמשים אלף ושלש מאות,⁶ (59,300) ואילו במפקד שבערבות מואב, בפרשתנו, מספרם קטן לעשרים ושנים אלף ומאתיים (22,200),⁷ פחות ממחצית! הפער הגדול מוסבר בכך שעשרים וארבעה אלף מבני שבט שמעון מתו במגפה שבעקבות פרשת בנות מדין, זמרי נשיא השבט והמדיינית.⁸

גם הדמיון הכללי וגם השינויים בפרטים בין המפקדים מוסברים באופן ריאלי ובדרך הפשוט, כתוצאות של תהליכים דמוגרפיים בחיי העם. החידוש כאן אינו בקיומם של הבדלים בין מפקדים, אלא דוקא בשמירת המספר הכללי הקרוב לששים רבוא. חז"ל הסבו את תשומת הלב לחידוש הזה באמרום שאחת ממטרות המפקד בערבות מואב היתה להראות שלמרות שכל הדור הראשון מת במדבר בעוון חטא המרגלים, גדלו של העם לא השתנה משמעותית. כאן דווקא הדמיון ולא השוני הוא בבחינת נס!

הבדל משמעותי אחר בין שני המפקדים, בין זה שבראש הספר ובתחילת המסע במדבר ובין זה שבסוף הספר בכניסה לארץ, הוא שבמפקד האחרון, קודם הכניסה לארץ נמנו השבטים למשפחותם. הסיבה לכך היא חלוקת הנחלות לפי משפחות השבטים. גם כאן, השינוי מתבקש מן ההקשר ההיסטורי הפשוט של שני המפקדים.

¹ רש"י במדבר א א

² רש"י במדבר כו א

³ רש"י במדבר כו סב

⁴ זהו מספרם של הפקודים במחצית השקל בעת הקמת המשכן: שמות לח כו, והוא זהה למספר הפקודים בתחילת ספר במדבר, א מו. ב. לב.

⁵ שמות יב לו. ועי' כלי יקר כאן, שמסביר ששים רבוא הוא מספר סמלי והמספר המינימלי שמברכים עליו ברכת חכם הרזים.

⁶ במדבר א כג

⁷ במדבר כו יד.

⁸ רש"י הירש לפסוק זה

אף על פי שבמפקד הראשון לא נזכרו שמות המשפחות, השמות הללו מוכרים מרשימת בני יעקב היורדים מצרימה.⁹ ההקבלה בין רשימת יורדי מצרים לבין רשימת משפחות הנכנסים לארץ מזמנת כר נרחב לעיון בדומה ובשונה בין שתי הרשימות. נדגים זאת ברשימות של שלשה שבטים. ראובן – דגם לרשימה זהה, שמעון וגד – דגמים לרשימות שנפלו בהן חילופים מסוגים שונים.

כל אחד מבני בניו של יעקב היה לראש משפחה בתוך השבט של אביו. כך לדוגמה, לראובן היו ארבעה בנים ברדתו מצרימה: חנוך ופלוא וחצרון וכרמי.¹⁰ במפקד בפרשתנו מופיעות בהתאמה ארבע משפחות הראובני: החנוכי, הפלואי, החצרוני והכרמי. רשימה זו מופיעה גם בספר דברי הימים ברשימות היחס של בני ישראל.¹¹ שבט ראובן מדגים איפוא את הסדר ה"נכון": אותה רשימה, בכני יעקב, בראשי השבטים הנכנסים לארץ, וברשימות היחס של הדורות בישראל.

ברשימות משפחות אחרות חלו שינויים הטעונים הסבר. כך לדוגמה ברשימת בני שמעון היורדים מצרימה בספר בראשית מופיעים: ימאל וימין ואוהד ויכין וצוחר ושאל בן הכנענית.¹² בפרשתנו, שמות המשפחות של שבט שמעון הן: הנמואלי, הימיני, היכני, הזרחי והשואלי. חסרים אוהד וצוחר, ונוסף זרח. הנוסחה הכללית שהציע רש"ר הירש כדי לפתור את בעיות ההבדלים בין הרשימות היא "שאחדים מהם נקראים כאן בשמות שונים במקצת, וזו תופעה שכיחה בשמות פרטיים".¹³ הסברו של הרב הירש יכול להתאים לחילוף צוחר – זרח. שני השמות מבטאים במידה מסוימת אור ובהירות, וגם האותיות קרובות במוצאיהן ועלולות להתחלף: צ' וז' מתחלפות,¹⁴ והח' והר' החליפו מקומות. אולם אין בדברי הרש"ר הירש כדי להסביר את העלמותו של אוהד. כאן, פתרון על דרך הפשט והריאליה מחייב לומר שאוהד לא זכה להקים משפחה ולכן נגרע שמו מן המשפחות הנכנסות לארץ. לפי התנחומא שיובא להלן, היתה לאוהד משפחה אלא שבניה מתו במגפה בעוון פעור.

הדוגמה הבאה שנעסוק בה היא שבט גד. ברשימת בני גד שבספר בראשית מופיעים שבעה בנים: צפיון וחגי, שוני ואצבון, ערי וארודי ואראלי.¹⁵ ואילו ברשימת המשפחות שבפרשתנו מופיעים: צפון חגי שוני אזני ערי ארוד ואראלי.

על דרך הפשט שהציע רש"ר הירש, החילוף בין צפיון לצפון הוא חילוף חסר-משמעות. כדרך השמות הפרטיים שחלים בהם שינויים קלים. דבר זה אינו מונע את הדרשנים מלמצוא בחילוף זה רמז: היו"ד הנוספת בשם צפיון מרמזת שמשה רבנו שקיבל את יו"ד - עשר הדברות, קבור בנחלתו.¹⁶

מעניין במיוחד הוא דיונו של בעל האור-החיים בחילוף בין אצבון לאזני, שהוא חילוף שקשה להסבירו כשינוי קל בהגייה של השם. דיונו של בעל האור-החיים מאפשר הצעה מעניינת אל ה"מעבדה" של הפרשנים.

בעל אור-החיים מביא בתחילת דבריו את פירושו של רש"י: "לאזני - אומר אני שזו משפחת אצבון, ואיני יודע למה לא נקראת משפחתו על שמו". ברור מן הביטויים "אומר אני" ו"איני יודע" שרש"י נדרש לחדש כאן פירוש מכיון שלא היה לפניו פירוש אחר, טוב יותר. טוען כנגדו בעל האוה"ח: "ואין נראה להמציא דבר שאין לו טעם ואינו מדבריהם ז"ל". כלומר, השערתו של רש"י שאצבון ואזני חד הם, ושם המשפחה שונה משם אבי השבט, אין לה לא סברה ולא מקור בדברי חז"ל, ולכן אינה ראויה להתקבל. משמע – לו היתה בדברי רש"י סברה, גם בלא מסורת מחז"ל, וכל שכן לו היתה מסורת מחז"ל גם אילו לא היה מבינה, היה מקבלה. אחרי שהוא דוחה את

⁹ בראשית מו ט – כו.

¹⁰ בראשית מו ט, שמות ו יד.

¹¹ דברי הימים א ה ג.

¹² בראשית מו י, שמות ו טו

¹³ רש"ר הירש במדבר כו ח

¹⁴ שייכות לקבוצת זסשר"ץ – השינויות או השורקות.

¹⁵ בראשית מו טז

¹⁶ בעל הטורים לבמדבר כו טו על פי סוטה יג ב,

פירוש רש"י מציע בעל האור-החיים פירוש המבוסס על מדרש התנחומא.¹⁷ בתנחומא נאמר שמשפחת אצבון כולה נחסרה בשל הזנות בעצת בלעם. התנחומא מונה בסך הכל ששה שמות של נכדי יעקב הנעדרים מרשימת המשפחות בפרשת פינחס, ולדבריו כל שש המשפחות הללו אבדו במגפת הזנות.¹⁸ בעקבות התנחומא, נאלץ אוה"ח לפרש שמשפחת האזני אינה משפחת אצבון אלא היא ענף אחר ממשפחות גד. "כי מן הסתם היו בכל שבט ענפים אחרים לבר מאותם שנבנית מהם המשפחה והיו נקראים על אחיהם ולפעמים יגדל הענף ההוא ותקרא המשפחה על שמו". נמצא, שגם האוה"ח נאלץ להשלים מסברתו האיטית את המקור המדרשי. לא היה לפניו הסבר להחלפת השם והופעת ענף במשפחה שאינו מבני אבות השבטים, והוא עשה מה שייחס לרש"י: "המציא דבר חדש". אמנם דבריו של האוה"ח מבוססים מצד הסברה. יש לו על מה לסמוך בפשוטו של מקרא, שכן גם בשבטים אחרים מופיעים בני בנים כאבות משפחות, כדוגמת שבט יהודה שבו מופיעים חצרון וחמול בני פרץ כאבות משפחת החצרוני ומשפחת החמולי.¹⁹ והנה, לאחר שהציע את פירושו שלפי התנחומא, חושף האור-החיים פירוש אחר, המיוסד על הפסיקתא: "אלא שמצאתי בפסיקתא²⁰ וזה לשונם: 'אזני זה אצבון שנאמר בפרשת ויגש, מלשון אצית והאזין'. - כפי זה הוא השם עצמו, ואין הכתוב מקפיד על שינוי השם כשיהיה במשמעו שם הראשון, ורש"י ז"ל רוח הקודש הופיע בו וכוון אל דברי חז"ל".

באופן מפתיע, חושף בעל האור החיים מדרש המבסס את שיטת רש"י ורש"ר הירש הפשטנית. שמות פרטיים מתחלפים, במיוחד הדבר מצוי כשנשמרת המשמעות הראשונית, ואפשר לומר שאצבון ואזני קרובים במשמעותם.

בעל האור החיים ידע שרש"י לא שאב את פירושו מן המדרש, שהרי רש"י אומר במפורש "אומר אני" ו"אני יודע", ולא תלה פירושו באחרים. אמנם, מכיון שבעיני האור-החיים הפסיקתא זוטרת נחשבה למקור קדום, הוא סבר שרש"י כיוון בפירושו לדעת חז"ל, וזו בעיניו רוח הקודש. למעשה, אין הדבר כן. הפסיקתא שמצא האור החיים אינה הפסיקתא הקדומה המכונה "פסיקתא דרב כהנא" שהיא מדרש מתקופת האמוראים אלא זה מדרש מאוחר מימי הביניים, המכונה: "פסיקתא זוטרתא" או: "מדרש לקח טוב", חיבורו של ר' טוביה ב"ר אליעזר. חכם שחי ביוון, סמוך לזמנו של רש"י. רש"י לא יכול היה להסתמך עליו כמקור חז"לי.²¹ ואם כן, לא רוח הקודש לפנינו אלא אולי "שני נביאים המתנבאים בסגנון אחד" מבלי שידעו זה על זה וגם אינם זהים בפירושיהם. תרומתו החשובה של הלקח-טוב לסוגייתנו אינה הסמכות החז"לית, כפי ששיער האור-החיים, אלא דווקא בתחום הסברה – הוא הציע קשר בין השם אצבון לשם אזני, ובכך איפשר לכלול את השינוי הזה תחת הסוג הכללי של חילופי שמות פרטיים.

הפערים בין הרשימות והשמות מתפרשים אם כן במגוון טעמים והסברים, בדרך הפרד"ס.²² עסקנו רק בפשט רמז ודרש, ולא נגענו בפרשנות הסוד. בעולם הסוד ניתן בדרך כלל טעם משמעותי וערכי לכל חילוף דק, כדרכו של רבי עקיבא שהיה דורש גם קוצי אותיות. נראה, שיותר משניתן ללמוד מן הפירושים הללו על הכתוב עצמו, ניתן ללמוד מהם על דרכי החשיבה, השקפות העולם וכלי הפרשנות שהשתמשו בהם לומדי התורה בכל הדורות.

¹⁷ לפרשת פנחס ה

¹⁸ שיטה זו חולקת על הרעה הסוברת שכל המתים במגפה היו משבט שמעון.

¹⁹ יש מסבירים שהדבר נובע מכך שאותם נכדים נולדו לפני הירידה מצרימה. ע"י מדרש אגדה (מהד. בוכר) לבמדבר כו ט

²⁰ פסיקתא זוטרתא, מדרש לקח טוב במדבר קלב ע"ב.

²¹ יתכן שגם הוא וגם רש"י נזקקו למקור משותף כדוגמת מדרשו של רבי משה הדרשן מפרובנס.